

भाषांतराचे सांस्कृतिक सामाजिक योगदान

प्रा. विद्या सुर्वे बोरसे

मराठी विभाग

श्रीमती पुष्पाताई हिरे महिला महाविद्यालय, मालेगाव. जिल्हा नाशिक

वाङ्मयीन संस्कृती ही अनेकविध आंतरविरोधांनी, जगण्याच्या निरनिराळ्या सहभागांनी निर्माण होणारी प्रक्रिया असते. अवाङ्मयीन संस्कृतीला ती एकीकडे स्वीकार-नकाराच्या पार्श्वभूमीवर प्रतिक्रिया देते, तर दुसरीकडे अन्य भाषिक पर्यावरणाला आपल्यात गरजेनुसार समाविष्ट करताना दिसते. यातूनच जगातील कोणत्याही भाषेची वाङ्मयीन परंपरा स्वतःला नवता प्रदान करताना आढळते. ही परंपरा दुहेरी स्वरूपाची असते. एकतर ती अनेकतेत एकता आणते, तर त्याचवेळी दुसरीकडे एक बाग फुलेड अनेक याप्रमाणे एकतेमध्ये विविधता टिकवून ठेवते.

अनुवादाची प्रक्रिया ही परंपरेच्या या दोन्ही रूपांना आपल्या पद्धतीने परिपुष्ट करत असते. आणि वाङ्मयाच्या प्रांतात भारतीयतेच्या संदर्भात घाष्ट्रीय वाङ्मयड आणि जागतिक संदर्भात घैश्विक वाङ्मयड या संकल्पनांना आपल्या पातळीवर साहाय्य करू पाहते. चरविंद्रनाथ टागोर हे विश्वकवी आहेत असं विधान करत असताना म्हणूनच बंगाली असले तरी मराठी मनाला टागोर हे आपल्याच पर्यावरणातील कवी वाटतात, हे गृहीत असतं. टागोरांची कविता आणि त्यांचे एकूणच साहित्य भाषेच्या, प्रांताच्या आणि राष्ट्रांच्या मर्यादा ओलांडून इतरांना आपले वाटते, कारण टागोरांच्या लिखाणातून व्यक्त झालेल्या भाव या मर्यादांपलीकडच्या आहेत.

त्या प्रश्नांचं स्वरूपाच मुळी वैश्विक आहे.

अशा अनेक उदाहरणं देता येतील. विशेषतः आपल्याकडील संत तुकारामांची कविता ही ठसठसणाऱ्या विद्रोहाला शब्द शस्त्रांच्या सहाय्यानं व्यक्त करते. त्यावेळी कबिराची कविता स्वतःच्या काळाच्या दुःख मुखर करते. त्यावेळी नरसी मेहता किंवा ललद्यद किंवा बाबा शेख फरीद किंवा विद्यापती किंवा मध्ययुगीन कालखंडातील संतवाणी बोलू लागते. त्यावेळी सनातन सत्यांच्या प्रकाशत डोळे दिपवणारा मार्ग सामान्यजनांना सापडतो आणि हे वाङ्मय पुस्तकाच्या पानांवर न थांबता वाचकांच्या धमण्यांमधून वाहू लागतं. आणि धमण्यातून वाहणाऱ्या रक्ताची भाषा शेवटी एकत असते. करुणेची, प्रेमाची, समता-स्वातंत्र्य आणि बंधुभावाची, उत्कर्षाच्या मानवी मूल्यांची ही रक्ताची भाषा वाङ्मयाला सगळ्या मर्यादापलीकडे घेऊन जात वैश्विकता प्रदान करते. नंतर सानेगुरूजी वाचून डोळे पाणावतातच. पण नारायण सुर्वे आणि मॉक्सिम गॉर्की वाचूनही पाणावतात. पाशचा विद्रोह काळजाला भिडतो. त्याचवेळी लोकांचा आवाजही कानात घुमत राहतो. मोपांसाच्या कथांप्रमाणे सआदत हसन मंटोसुद्धा समजायला लागतो. रा.रं. बोराडेंच्या लेखनातून आपल्या गावातील माणसं भेटतात. त्यांचं आयुष्य आणि पन्नलाल पटेलांच्या लेखनातून समोर येणारं वास्तव हे एकच वाटतं. इंदजीत भालेराव आणि कृष्णमोहन झा एकाच जातकुळीचे वाटतात. याचं कारण भाषेच्या अंतःसत्वीय नाळेशी जोडलं जाणं. बोलतो ती भाषा आपली असतेच; पण त्यासोबत जे अव्यक्त आहे, ते ही समजून येऊ लागतं. डोळ्यांची-श्वासाची-देहाची बोली आणि शब्द जे फक्त संगीतासारखे वाटतात. पण समजत नाहीत त्यांची भाषा एकच असते. भाषेच्या अंतःसत्वीय नाळेशी जोडले गेलो की, अशा प्रत्येक कृतीचे अर्थ लागू लागतात.

हे फक्त मराठी भाषिकांच्या संदर्भातच घडतं का? तर असं नाही. भाषेच्या कसावर ज्यानं स्वतःला तोलून पाहिलं त्या कोणत्याही भाषिकांच्या संदर्भात हे शक्य अे विजय तेंडूलकर, मंगेश एलकुंचवार, सतीश आळेकर, गो.पु.देशपांडे हे नाटककार हिंदीवाल्यांनी असे स्वीकारले की, जणू ते अहिंदी नव्हतेच. हीच गोष्ट वि.स.खांडेकरांची, शरच्चंद्र चडोपाध्याय भारतीय भाषिकांना जिताके आपले वाटतात, तितक्याच प्रमाणात खांडेकर ही. इराजती कर्वेच

घ्युगान्तड, नामदेव ढसाळांच्या कविता, रा.चिं.ढेरेंच्या संशोधनाने भल्याभल्यांना गारूड केलं. मराठीतील दलित आत्मकथनं राष्ट्राच्या सीमा ओलांडून पश्चिमेकडे गेलो आणि लोकांप्रिय झाली. विं. दा. करंदीकरांच्या कवितेने कित्येक अमराठी कवींवर संस्कार केले. शिवाजी सावंतांची घृत्यूंजयड, विश्वास पाटलांची घमहानायकड भारतीय कादंबरीकारांपुढील मानदंड बनली. याचा अर्थ असा की, आदान-प्रदानाची प्रक्रिया नसते, तर त्याच वेळी घचण्याचीड, सहभगी करून घेण्याचीही प्रक्रिया असते.

या समग्र व्यवस्थेच्या तळाशी अनुवादाचं तत्व कार्यरत असतं. भाषांतर, विवरण, पुनर्वचन, रूपांतर, भावार्थ, यथार्थ, आधारीत, स्वैर, सार, अनुवाचन, पुनःकथन, लिप्यंतर, शब्दांकन अशा विविध प्रक्रियांद्वारे हे कार्य चाललेलं दिसतं. एका भाषेमध्ये सुद्धा एकाच वेळी पूर्ण सामानार्थी असे कुठलेच शब्द किंवा शब्द समूह अस्तित्वात असत नाहीत. आणि तयामुळे अनुवादाची प्रक्रिया ही दैनंदिन जगण्याचाच एक भाग बनताना दिसते. अनुवाद या शब्दाचा अर्थच मुळी पुन्हा सांगणे, परत बोलणे, पुर्वीचे मागचे ऐकवणे असा आहे. आणि हा अर्थ अनुसरला तर मग आपलं बोलणं हाच मुळी मनातील विचार-भावनांचा शब्दांमध्ये रूपांतरीत होणारा अनुवाद होतो. म्हणजे वेगळ्या अर्थाने आपण दररोजच्या व्यवहारातील अनुवादामुळेच जवळ किंवा दूर जात असतो. एकता किंवा विषमता प्रस्थापित करत असतो.

वाङ्मयीन कलाकृती ही चिरंजीव असते. ती तत्कालीन लोकभाषेतून स्वतःचा देह धारण करते आणि नंतरच्या कालखंडातील जनभाषेला आत्मा पुरवित असते. वाङ्मयाचा अनुवादक जेव्हा एखादी कलाकृती एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेमध्ये रूपांतरीत करतो किंवा एका कलाप्रकरातून अन्य कलाप्रकरात तिची पुनःरचना करतो त्यावेळी तो त्या कलाकृतीचा देह बदलवत असतो. कलाकृतीचा आत्मा एक शरीर सोडून दुसरं शरीर धारण करतो आणि स्वतः मात्र कायम तटस्थ राहतो. त्यामुळे भाषांतरित कलाकृतीचं मूल्यमापन करताना सुरुवातीलची मूळ आणि नंतरची अनुवादीत कलाकृती यांचा आशय स्थिर आहे ना? याचा अभ्यासक शोध घेतो. फार फार तर संरचनेच्या स्वभाव धर्मच्या संदर्भात हे विश्लेषण शक्य होते. रचनेच्या स्वभावामुळे अर्थहानी होऊ नये, अर्थच्युती होऊ नये याची काळजी अनुवादक घेत असतो. आणि त्याचवेळी तो घ्वतःच्या हातचेड ही काही मिसळवीत असतो. अनुवादकाने घ्वतःचं काहीड मिसळवणे हे कलाकृतील स्वविशिष्टत्व प्रदान करत असते. त्यातूनच ज्ञानेश्वरांची धभावार्थ दिपीकाड, वामन पंडीतांची घ्यथार्थ दिपीकाड, टिळकांची घीतारहस्यड, विनांबांची घीताईड निर्माण होते. घामायणड ही महर्षीवाल्मीकींची कृतीही प्रत्येक कथनकाराने अशीच अनुवादल्याचे दिसते. तुलसीदासांपासून गदिमांपर्यंत, आदिवासी-कष्टकरी स्त्रियांपासून आधुनिक घ्रामायणाचार्याड पर्यंत, अभिजातांपासून दलितांपर्यंत, भारत-श्रीलंका-नेपाळपासून मॉरिशसपर्यंत प्रत्येकाने आपापल्यापरीने ही कथा अनुदिली आणि त्यातून आपले नायक शोधून त्यांना सशरीर आत्मा प्रदान केला. अनुवाद ही एका पुनर्जन्माचीही कथा असते. शेक्सपीअरच्या नाटकांना, कालिदासाच्या मेघदूत ला मराठी भाषेत हा पुनर्जन्म अनेकदा लाभला.

अनुवादाच्या क्रियेतून अशा तऱ्हेने स्वतःलाही जिवंत ठेवण्याची क्रिया घडत असताना दिसते. अनुवाद क्रिया ही केवळ दोन भाषांमधीलच नव्हे तर देश काल परिस्थितीच्या दोग सांस्कृतिक ध्रुवांमधीलही सेतू होते. आयुष्याचाच जिवंतपणा या सेतूवरून मार्गक्रमण करू लागतो.

भारताच्या संदर्भात विचार करायचा झाला तर लक्षात असं येतं की अगदी प्राचीन काळापासून विविध भाषांनी हा देश सगृह आहे. बहुभाषिकता ही भारतीयांसाठी अंगभूत बाब आहे. भौगोलिक विभागांनी, वेगवेगळ्या राज्यांशी इथे आपापली भाषा जपली, भाषेसोबत स्वतःची संस्कृतीही जपली. आजसुद्धा एकाच वेळी आर्य भारतीय द्राविडी, ऑस्ट्रो-एशियाई, तिबेटी-ब्रह्मी वगैरे भाषाकुळतील भाषा इथे नांदतात. आणि अंदमानी व बरुशस्की सारख्या अवर्गीकृत भाषाही आढळतात.

एकाच वर्तमानात, एकाच राष्ट्रात अनेक भाषा विभिन्न भूप्रदेशात बोलल्या जात असल्याने द्वैभाषिक, त्रैभाषिक किंवा बहुभाषिक असणं भारतीय माणसाला सहज शक्य असतं, उदारणार्थ महाराष्ट्राच्या सीमाभागातील मराठी माणसं मराठी सोबत तेलुगु, कन्नड, गुजराती, कोकणी या भाषांमध्येही व्यवहार करताना आढळतात. मराठी माणूस, वऱ्हाडी, हळबी, पोवारी, नागपूरी, अहिराणी, डांगी सोबत प्रमाण मराठीही बोलतो, जाती विशिष्ट, व्यवसायनिष्ठ बोलीसोबत शैक्षणिक क्रांतीमुळे हिंदी, इंग्रजी आणि कुठे कुठे उर्दूतूनही स्वतःला व्यक्त करतो. याशिवाय माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या महाजालामुळे अन्य देशी भाषांसोबत विदेशी भाषाही व्यवहारासाठी स्वीकारतो आहे.

ही परंपरा आपल्याला वाड्मयाच्या प्रांतातही आढळते. संतकवी नामदेव हे एकाचवेळी मराठी आणि हिंदी कवी आहेत. विद्यापतींनी स्वतःला तीन भाषांमध्ये अभिव्यक्त केले आहे. कालीदासाच्या एकाच घाकुंतलड मध्ये आपल्याला संस्कृत आणि महाराष्ट्री, शैरसेनी आणि मागधीची प्राकृत रूपं आढळतात. अलिकडच्या काळात ही परंपरा विस्तारल्याचे दिसते. दि.पु. चित्रे, अरूण कोलटकर, किरण नागरकर, विलास सारंग, भलचंद्र नेमाडे, हे एकाच वेळी मराठी आणि इंग्रजीत लेखन करताना दिसतात. हिंदी आणि मराठीत लिहिणाऱ्यांची संख्याही मोठी आहे. त्यामुळे भिन्न भाषिक संस्कृतीच्या परिघात जागरण करणं अलीकडे सहज शक्य झाल्याचं दिसतं.

धआम्ही भारतीय आहोतड असं विधान करत असताना आम्हांला स्वतःच्या राष्ट्राबद्दलची पुरेशी माहिती असते का? बहुतेक वेळा याचं उत्तर नकारार्थी येतं. इतर प्रांतीयांना समजून घेताना लिपीचा आणि भाषेचा प्रमुख अडसर बहुतेकांना सतत जाणवत असतो. संवादाच्या अभावामुळे आपोआपच प्रांत, भाषा, संस्कृती, धर्म यांच्या अहंकाराचा धोका निर्माण होण्यास मदत होते. भारत हा मुळातच वैविध्यानी नटलेल्या संस्कृतीचा देश, समन्वयाअभावी गैरसमाजांना जन्म मिळतो आणि विनाकारण कटूतेचं पोषण होतं. कटूतेची दरी ओलांडण्याचं, दोन काठांवरील लोकांमध्ये सहदयतेचं बीज पेरण्याचं महत्वाचं कार्य अशा वेळी अनुवाद सादर होणे शक्य होतं. अनुवादामुळे एकाच वेळी दोन गोष्टी शक्य होतात. एकीकडे स्वभाषेचा किस होतो, तिच्या विस्ताराच्या अनेक शक्यतांची निर्मिती होते. तर दुसरीकडे नव्या ज्ञानविश्वासोबत परिचय होतो. नव्या संस्कारांशी, नव्या विचारांशी, नव्या तत्त्वज्ञानाशी, कलेच्या विभिन्न अंगांशी ओळख होते. सांस्कृतिक प्रवृत्तींचे आकलन होऊ लागते आणि आत्मपरीक्षण करणाऱ्या समाजाला स्वतःची बलस्थाने आणि कमकुवत जागा कळू लागतात. विस्मृतीत गेलेल्या किंवा दूर भौगोलिक अंतरावर असणाऱ्या परंपरांची प्रसंगिकता लक्षात येऊ लागते. काळाच्या विविध परिघड्यांवर जगणाऱ्या समाजाचं आकलन होऊ लागतं. तर व्यापक परिप्रेक्षात स्वतःचं नेमकं स्थान काय याचाही बोध होतो. उदारणार्थ- छ. शिवाजी महाराज हे महाराष्ट्राचं बलस्थान आहेत. याचा बोध तेव्हाच होतो जेव्हा मध्युगीन भारताच्या इतिहासाचं सम्यक् आकलन अभ्यासकाला होतं. हे आकलन विभिन्न प्रांतांच्या संस्कृतींच्या तुलनेतून होतं. आणि तुलनेसाठी दोन्ही संस्कृतीचं नेटकं ज्ञान आवश्यक असतं. दसऱ्या संस्कृतीचं हे नेटकं ज्ञान होण्यासाठी जया सेतूवरून जायला लागतं तो सेतू बहुतेकवेळा अनुवादाचा असतो.

अन्य भाषक समाजाच्या बोलण्यातून आपल्याला आपली बऱ्याचदा नवी ओळख होते. आपल्या डोळ्यांना न जाणवलेली आपली स्वतःचीच एखादी छटा आपल्या प्रतिबिंबाकडे पाहून दुसरा कुणी सांगतो तेव्हा होणारा आनंद अशब्दातीत असतो.

चवद्वत्तेच्या क्षेत्रात मराठीत खूप आहेछ हे कानडी कादंबरीकार एस.एल. भैरप्पांचं विधान. तेलुगुतील अनेक मध्युगीन कवींना गाथा सप्तशती मुखोद्गत होता ही सी. नारायण रेड्डींची आठवण. शिवाजी महाराजांना आसाममध्ये फार मान आहे, हे सांगून इंदिरा गोस्वामींनी छत्रपतीबद्दल भरभरून बोलणं. चारित्र आत्मचरित्रांच्या विशेषतः दलितांच्या आणि स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांच्या संदर्भात मराठीचं स्थान भारतीय भाषांमध्ये अग्रणी आहे ही माहिती किंवा महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकरांचे विचार पोहोचल्याने दुसऱ्या राज्यांमध्येह दलित चळवळींना जोम आला अशी आपल्याबद्दलची माहिती आपल्याला इतरांकडून कळाली की हुरूप वाढतो आणि कृतीमध्येही गांभीर्य वाढीस लागते.

मराठीत ज्या प्रमाणात इतर देशी-विदेशी भाषांतील साहित्य अनुवादीत होऊन येतं त्या प्रमाणात मराठी वाङ्मयाचे अनुवाद होत नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. (खांडेकर-शिरवाडकरांनंतर सहजपणे चार-सहा ज्ञानपीठ पुरस्कार मराठीत आले असते, असे श्रेष्ठ लेखक आपल्याकडे आहेत दुदैवाने त्यांच्या कृतींचे म्हणावे तितके अनुवाद अन्य भाषात झाले नाहीत.) गेल्या काही वर्षांमध्ये साहित्य अकादमी आणि नॅशनल बुक ट्रस्टमुळे अनुवाद कार्याला वेग आलेले आहे हे नाकारता येणार नाही.

अशोक जैन, उमा कुलकर्णी, विलास गिते, उषा पुरोहित, प्रदीप गोपाळ देशपांडे, लीला बांदीवडेकर, गोहन कडू, मृणालिनी गडकरी, भगवंत क्षिरसागर, जयप्रकाश कदम, निरंजन उजगरे, चंद्रकांत भोजाल, निशिकांत उकार, रमेश राऊत, हेमा जावडेकर, रविंद्र किंबहुणे, धनश्री हळवे, विद्यासागर महाजन, सूर्यनारायण रणसुभे, अशोक शहाणे, इजाहोम आफगाण, सुनंदा महाजन, छाया महाजन, नितीन कोत्तापल्ले, अनधा भट या सहज आठवलेल्या अनुवादकांनी आणि इतरांनी आपल्या अनुवादाद्वारे मराठी संवर्धनाचं आणि सांस्कृतिक पोषणाचं कार्य सातत्यानं केलं आहे.

मुळात अनुवादकाकडं भारतामध्ये फारसं चांगल्या नजरेनं पाहिलं जात नाही. पिशाच्च, रक्तापिसासू, बांडगूळ अशा शेलाक्य विशेषणांनी त्याचा उल्लेख केला जातो. त्याला सन्मानानं सहसा पाहिलं जात नाही. नेहमी दुय्यम स्थानावर त्याला समाधान मानावं लागतं पण अनुवादक आपल्या कार्यानं एखाद्या संस्कृतीचं जे भरण पोषण करतो ते नाकारता येणार नाही.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात अनुवादकार्यानं अधिक व्यापक स्वरूप धारण केलं पाहिजे.

घीतांजलीड नंतर गेल्या शंभर वर्षांत एकाही भारतीय वाङ्मयकृतीला नोबेल पारितोषिक मिळलं नाही. या वास्तवाबद्दल फक्त रविंद्र कालीयांनीच खेद व्यक्त करणं पुरेसं नाही किंवा एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिकामध्ये कुठल्याच भारतीय भाषेतील वाङ्मयाची शब्दानं देखील नोंद नाही. यासाठी भारतीय भाषा परिषदेनं एकाकी लढणं पुरेसं नाही. स्वतःच्या राष्ट्राबद्दल, भाषा, संस्कृती आणि संस्कारांबद्दल ज्याला ज्याला अभिमान आहे त्याला त्याला खेद वाटावा अशी ही परिस्थिती आहे. जागतिक पातळीवर भारतीय वाङ्मयाचं स्थान निर्माण होण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांना वेग दिला पाहिजे ही वेग देण्याची सर्वात मोठी जबाबदारी निश्चितच अनुवादकाची आहे.

(प्रस्तुत लेखासाठी- साहित्य सेतू, भाषांतर मीमांसा, भाषांतर या संदर्भ ग्रंथांची आणि केल्याने भाषांतर, अनुष्टुभ, प्रतियुक्त, साक्षात, ज्ञानोदय, सार संसार, समकालीन भारतीय साहित्य, उदाहरणार्थ, सत्याग्रही विचारधारा, साधना आणि आकंठ यांच्या विशेषांकांची मदत घेण्यात आली आहे.)